PRÓZAVÁLTOZATOK A MODERNSÉG HORIZONTJÁN

BÖLCSÉSZDOKTORI (PHD) ÉRTEKEZÉSTÉZISEI

FINTA GÁBOR

Eötvös Lóránt Tudományegyetem
Budapest
2009

I. A disszertáció célja, témája és felosztása; a közelítés módja és feldolgozás módszere

A 19. század utolsó negyedének magyar irodalmi folyamatait gyakran írják le úgy, hogy a prózai műfajok közt korábban inkább jellemző (eszményítő) regény helyett (a nagy narratívák megkérdőjeleződésével) a kisformák tesznek szert nagyobb jelentőségre. Ha azonban arra a kérdésre keresünk válasz(oka)t, hogy a múlt század tízes éveitől megjelenő modern regények és egyéb prózaformációk milyen módon sajátítják át a századvégi (kis)próza szövegtapasztalatát, egyáltalán nem biztos, hogy egy kérdést teszünk fel.

Mert igaz ugyan, hogy a 19. század végének prózájában az egymás utánisághoz képest az egymás mellettiség, pontosabban az egymásra vonatkozás mint értelemképző alakzat egyre fontosabb konstituáló tényező lesz, a múlt század regényirodalma pedig éppen ennek tapasztalatát erősíti fel, vagyis a kérdés akár szorosabban műfajpoétikai kérdésként is artikulálható, azzal is számolnunk kell, hogy a hagyomány poétikai kihívásai mellett a századvég irodalmában gyakran reflektálódó nemzetépítés kérdését és az ehhez kapcsolódó folyamatokat, melyek kétségtelenül értékelhetőek a 19. századi nemzeti paradigma felől, a későbbi fejlemények ismeretében visszatekintő szövegek, pl. Hatvany Lajos *Timár Virgil fia*-pamfletje, a modernizációval hozzák összefüggésbe. Ha a modernizációt társadalomtudományi oldalról a változás és növekedés olyan evolucionalista modelljével kapcsoljuk össze, melyet nem jellemez egy teleologikus fejlődéselv (Matei Calinescu), a század első két évtizedének korrajzregényeit akár ennek tematizációjaként is olvashatjuk. Mivel pedig a kérdés nem kizárólag olyan szövegekben merül fel, melyek poétikai eljárásainak válaszképességét az utókor nem igazolta, a kérdés modernitás és modernizáció összefüggéseinek horizontjába helyeződik át. Hiba volna persze azt gondolni, hogy az egyes szerzői névhez tartozó szövegek a (szerzői nevekhez társítható horizontok felől nem egyféleképpen feltehető kérdésekre) azonos válaszokat adnak.

A témához annak jellegéből fakadóan a különböző tudományos beszédmódok adta lehetőségeket figyelembe véve közelítek. A dolgozat különböző fejezeteiben elemzésre kiválasztott szövegek esetében a

szükséges mértékben érvényesítem az irodalomelmélet eltérő lehetőségeket biztosító különféle diskurzusainak szempontjait éppúgy, mint az irodalomtörténet szempontjait, míg néhány fejezetben interdiszciplináris megközelítést is alkalmaztam.

II. A disszertáció eredményei

Mivel az elbeszélésciklus kérdése olyan problémákkal szembesít, melyek megválaszolása valószínűleg a személyes olvasói szokások, attitűdök, előzetes ítéletek és elméleti orientáltság függvényében lehetséges egyáltalán, és amint azt már a recepció története is nyilvánvalóvá tette, bizonnyal nem egyféleképpen, *Az elbeszélésciklus apropóján* című fejezet a szövegek ciklikusság felől értelmezhető mintájának változatait igyekszik számba venni. A korábbi recepció kijelölte kérdések alapján az egyes szövegértelmező fejezetekben (Csáth Géza: *A kis Emma*, Ottlik Géza: *Iskola a határon*, Mikszáth Kálmán: *A hályogkovács* és Kosztolányi Dezső: *Hályogműtét*, Krúdy Gyula: *Budapest vőlegénye*) a következő kérdésekre keresek válasz(oka)t. Mit érthetünk magán a ciklus kifejezésen? Minek függvényében tekinthetünk egy szöveget önállóan is olvashatónak? Vajon tekinthetünk-e egy szöveget elbeszélésciklusnak akkor, ha a ciklikus visszatérés mintája jellemzi ugyan a szöveget, de az nem áll önállóan is olvasható részekből? Elegendő-e a hasonló téma („tartalmi szempont") ahhoz, hogy önálló szövegeket együtt olvasva elbeszélésciklusnak tekintsünk? Szükséges-e, hogy a ciklusnak tekintett szöveget szerző válogassa és rendezze el?

Az olvasott szövegek alapján a (ciklusszerű) összetartozás legalább háromféle módjáról, mozzanatáról beszélhetünk. Egyrészt vannak olyan önálló szövegek, melyekben érvényesül ugyan valamilyen ciklikus minta, és a szöveg az olvasásban mintegy „előírja" ennek érvényesítését, maga a szöveg azonban csak annyiban elbeszélésciklus, amennyiben az egyes részek (ha vannak a szövegen belül akár önállóan is olvasható „elbeszélések", melyek) az elbeszéltség mozzanatát tartalmazzák (ilyen volna a Csáth-novella). Vannak olyan szövegek, amelyek ugyan önálló szövegek (vagy olvashatók akként), de ezeket más önálló (vagy akként olvasható) szövegekkel összeolvasva a szöveg egészének mintája éppúgy

függvénye lesz a részekének, mint amennyire a részek olvashatóságát módosítja az egész. (Ilyenek volnának az olyan hagyományosan novellaciklusnak tekintett szövegek, mint például *A jó palócok* és az *Esti Kornél*, vagy a *Budapest vőlegénye* és az olyan összetartozónak érzett novellák, mint *Az újságíró és a halál* és az *Utolsó szivar az arabs szürkénél*.) Legtágabb értelemben pedig az olyan szövegek összetartozásáról beszélhetünk, melyek úgy módosítják egymás jelentését, ahogyan, jóllehet általában szövegek ismerete révén új szövegeket másként értünk meg, némely szövegeket tematikus vagy más hasonlóság okán (intertextus, világkép, stb.) az olvasó (egyéni) döntése alapján összetartozónak érez (például Mikszáth *A hályogkovács*ához hozzáolvasható Kosztolányi *Hályogműtét*je).Igaz, a recepcióban mutatkozik némi polémia arra nézve, hogy a jelentésképzés lehetőségei tekintetében a második típus két csoportját azonos módon kell-e megítélni.

Elfogadva, hogy a szövegek köré szerveződő diskurzus az, amely a szerzőt meghatározza, akinek szerepe a fikció szabad áramlásának korlátozása (Foucault), a magam részéről javaslom a novellaciklus kifejezés további alkalmazását az olyan szövegekre, melyeknél a darabszám és a sorrend kötött (a szerzői elrendezés alapján), és azokat a ciklusokat nevezném elbeszélésciklusnak, amelyekben ezek meghatározatlanok.

Az összetett regény terminust pedig olyan szövegek tapasztalata felől találom a magyar irodalmi diskurzusban alkalmazhatónak, mint Krúdy *Purgatórium*a, melynél az önállóan is olvasható fejezetek között meglevő metonimikus kapcsolódások következtében inkább az „egészként értett szöveg" és nem annyira „a részek integritását hangsúlyoz[hatjuk]" (Dunn és Morris).

***

Az *Egy harang meséi* című fejezet arra teszek kísérletet, hogy a *Purgatórium* című Szindbád-regényt összetett regényként olvassa, a fenti értelemben. A regény írásmódja sok szempontból a ciklusokéval rokonítható, a cserélhetőség szemantikumát azonban végső soron lehatárolja a gyógyulás folyamatát végigkövető elbeszélés.

***

Az *El-beszélések* című fejezet modernitás és modernizáció összefüggéseit vizsgálja Babits Mihály *Timár Virgil fia* és *Halálfiai* című regényeinek kortársi kritikáiban, majd az itt felmerülő kérdésekre adott babitsi válaszokat igyekszik számba venni.

Hatvany Lajosnak a bécsi Jövőben 1922 novemberében és decemberében jelent meg cikksorozata *A magyar értelmiség katasztrófája* címen. Az első rész, melynek alcíme *Irodalom és forradalom*, a modernizáció eredményeivel való szakítást, az ideológiai következetlenséget és a kurzus propagandát kéri számon Babitson. Úgy látja, „[h]a Babits nem talál a lelkes magyar zsidók vagy zsidó magyarok körére, akkor nincs »Holnap«, nincs »Nyugat«, nincs Babitsért bátor küzdést vállaló kritika, nincs Pallasz, nincs Atheneum, nincs »Pesti Napló«, nincs »Az Est«, nincs kiadó, nincs sajtó". Hatvany szerint tehát Babits ennek fordított hátat, ez a magyar értelmiség katasztrófája. Hatvany tehát tulajdonképpen azt állítja, hogy a modernizáció biztosította institucionális háttér nélkül a modernitás sem bontakozhatott volna ki. A *Magyar író, magyar zsidó* című, a Timár Virgil fiát elemző második részben a Hatvany-féle lírai kritikai elvei teljes egészében érvényesülnek, ugyanakkor a kritikában körvonalazódó szövegtípus, miközben azt állítja, hogy Babits szövegét mozgatja „a régi regénysablon", inkább a 19. századra jellemző erényeket vonultat fel, míg a meseszövés pszichológiája, amit a szövegen szintén számon kér, Freud előtti lélektan.

Ignotus a századelőn alakuló irodalmi modernséget nem látja egységes képződménynek, létrejöttét pedig, akár Hatvany, a modernizációval hozza kapcsolatba, melynek eredményeképp a magyarság oly módon alakult át, hogy a beléolvadó kisebb csoportok egyidejűleg alapjában megváltoztatták azt. Horváth Jánossal folytatott vitája alapján gondolkodásában a nyelv kérdése a kultúráétól nem független, és Horváth Jánossal szemben nála a kulturális hagyomány megszólaltatása nem kapcsolódik össze a megmerevedett nyelvi formákhoz hozzárendelt tartalommal, a megszólalás az egyén számára adott kulturális tapasztalattól nem függetleníthető. A tartalmat és a formát nem választja el egymástól, a nyelvi kifejezés (Horváth szerinti) devianciáját a jelentés másságával kapcsolja össze. Úgy látja, a művészi megszólalás olyan tartalmakat képes életre hívni, melyek fogalmi nyelven még nem írhatóak le. Jól ismert nézetei az irodalom

autonómiájáról, az egyéniségről és a „megcsináltságról" ezekkel a kérdésekkel hozhatók összefüggésbe.

Kassák kritikája a *Halálfiai*n a szintetikus regény tulajdonságait kéri számon, melynek célja a világ szintetikus látása. A művészetet társadalmi produktumként gondolja el, vagyis a jó regényt is társadalmi cselekedetnek látja, melynek koncepciója és hatásjelentősége az író érzéseinek mélységétől és gondolatainak szociális tartalmától függ. Babits regénye pedig, úgy látja, ezeknek a kritériumoknak nem felel meg.

Szabó Dezső szerint a „művészet, a maga egészében szociális funkció". Nem véletlen, hogy a *Halálfiai*ról írott pamfletjében elsősorban Babits filozopterségét, „életenkívüliség"-ét kifogásolja, mely éppen ellentétes Szabó valóságábrázolás-elvű esztétikai nézeteivel. Szabó kárhoztatja a modernizációval együtt járó urbanizációt, mert az lehetővé tette, hogy Budapest nyugati mintákat követő centrummá váljon, és a vidéki központokat a maga képére formálja, megszakítva ezzel a csak erre a régióra jellemző sajátos fejlődésüket, arculatukat. Ebben tehát Hatvanyval és Ignotussal éppen ellentétes álláspontra helyezkedik, míg az, hogy az irodalomi szöveghez a valóság és nem a „megcsináltság" felől közelít, felfogását Hatvanyéval rokonítja. Mindez azt mutatja, hogy a gyakran a Nyugat nevével fémjelzett korszak irodalomtörténeti, kritikatörténeti és sajtótörténeti értelemben is meglehetősen heterogén periódus, így inkább többféle értési mód párhuzamos meglétéről beszélhetünk.

A *Babits és a modernség* című alfejezet Babits nemzet- és kultúra-, irodalom- és nyelvfelfogásának vizsgálatát állítja középpontba. Babits irodalomtörténetében a második könyv elején jelzett korszakhatár (1760) egybeesik azzal, amit (mások mellett például) Matei Calinescu a klasszicizmus alapvető előfeltevései elleni reakcióként, a modern kor kezdeteként ír le. A korábbi korok a szépséget transzcendáltként gondolták el. Babits tehát e tekintetben meglehetős éleslátásról tesz bizonyságot. Jóllehet a klasszikus szövegek esetében valóban elmondhatónak látszik, hogy Babitsnál „a történetiség [függ] az időtlen klasszicitástól" (Kulcsár Szabó Ernő), a szövegekhez rendelt értékindex és jelentés Babits szerint a korábbi századok válogató és értelmező munkájának eredménye, vagyis ilyen értelemben az időtől nem független, így nem túlzás azt állítni, hogy a Babits-féle koncepcióban a stabilizált jelentés a klasszikus szövegeket

jellemzi, a moderneket nem, mert ezeknél az szöveghez társított jelentés érvényességéért a hagyomány nem szavatol. Kérdés tehát, hogy milyen viszonyban vannak a klasszikus szövegek azokkal a modern szövegekkel, melyeknél „az egyvonalú elbeszélés eddigi kerete" tarthatatlannak bizonyul, és amelyeknél a „a szálak [már] szétfolynak". Babits, miközben irodalomtörténetében belátja, hogy az egyedi olvasás a saját korhoz közeledve egyre kevésbé rajzolhat folyamatot, vagyis a stabilizált jelentés nem, vagy máshogy lesz jelentő ezekben a szövegekben, kétségtelenül vonzódik a korábbi rend szövegbe írásához. A történetiség látszólagos felfüggesztését valószínűleg ez is indokolja. Ami azonban nem jelenti, hogy az újabb irodalom feladata Babits szerint ennek a stabilizált értelemnek az újramondása volna. Úgy kell a korból és a korhoz szólni, hogy a mondanivaló egyben az egyetemes kifejeződése is legyen, vagyis Babitsnál a megszólalás feltétele a korábban már végrehajtott világértelmezések, formák szövegbe íródása, vagyis a közös hagyomány lehet az alapja annak a megértésnek, mely az egyedit a másik számára egyáltalán érthetővé teszi. Ez a fajta megértés azonban épp annyira ki van szolgáltatva a kulturális hagyomány hozzáférhetőségéből következő esetlegességeknek, mint a nyelvnek. Az 1913-as *Magyar irodalom*ban már annak a folyamatnak lehetünk tanúi, ahogy a nyelv jelentősége Babits gondolkodásában a kultúráéhoz képest háttérbe szorul. A nyelv arra képes, hogy olyat mondjon, ami csak azon a nyelven mondható el, vagyis ilyen értelemben elválaszt, míg a kultúra összeköt. Megfigyelhető, hogy Babits pályáján 1909 és 1939 között a hangsúly a nyelvről a kultúrára tevődik át, én azonban úgy látom, ez nem járt nyelvszemléletének gyökeres megváltozásával. A fordíthatóságról és az eredeti nyelven olvasás elkerülhetetlenségéről legalábbis véleménye *Az európai irodalom történeté*ben és *A magyar jellemről* írott dolgozatában sem változott, így továbbra is elmondható, hogy „[m]indenhez az irodalomban, mely nem külsőleges és technika, köze van a nyelv géniuszának – és lefordíthatatlan." Ilyen értelemben tehát, úgy vélem, megkockáztatható, hogy Babits és Kosztolányi nyelvszemlélete között később sincs akkora különbség. Kétségtelen azonban, hogy míg Kosztolányi a nyelvre, Babits a kultúrára helyez nagyobb hangsúlyt. A világirodalom azonban a közös nyelvet, mivel az, ami az irodalomban nem technikai, nem fordítható, nem

tekintheti vonatkozatási pontként, így érthető Babits világirodalom meghatározása („a világirodalom kifejezője annak, ami több nemzet kultúrájában közös, valamely nagy internacionális kultúrfolyamatnak") anélkül is, hogy azt a nyelv és gondolat azonosságát hangsúlyozó jóval korábbi kijelentésével állítanánk szembe.

***

Az Amans amare Virgilius című fejezet azt vizsgálja, hogy a fent rekonstruált teória mennyiben érvényesül Babits regényében. Mivel a új klasszicizmus babitsi változatában sem valamiféle örök, egyetemes értékekhez való visszatérés programja, közel sem bizonyos, hogy a szöveg egyes síkjaihoz társított jelentések, így a cselekmény szintjén elbeszélt lineáris történet és az írásmód következtében a szöveggel társítható jelentésintenciók feltétlen összehangolhatóak. Ha a játékba hozott kölcsönzött szövegek valóban részt vesznek a jelentésképzésben, akkor az ily módon eleve a rekurrencia elvére épülő szöveg létrehozhat olyan inter- és intratextuális alakzatokban megszólaló jelentésintenciókat, melyek a szöveg első lapjától nyilvánvalónak tetsző jelentést árnyalják, megkérdőjelezik, esetleg felülírják. A szerzetesi intenzív olvasási mód következtében Timár Virgil sokszor fejből idéz, idézetei azonban nem minden esetben pontosak. Az egyik ilyen Ágoston-idézet („nondum amabam, et amabam amare… amorem amabam… et quaerebam, quid amarem…") a „szerelmet szerettem" Virgili betoldással pontosan jelzi, hogy nem a korábbi szöveg utánmondásáról van szó, hanem Virgil saját élethelyzetre szabott értelmezéséről. A szöveg az idézet magyar fordítását is közli, azonban az idézett és az eredeti beszéd különbségét nem tartja fenn, amit a három pont elmaradásán túl még egy betoldás jelez. A virgili idézetből és Ágoston szövegéből ugyanis egyaránt hiányzik a „nem tudtam, hogy mit kell szeretni" tagmondat, ami ezért Virgil reflexiójaként lesz értelmezhető. Virgil önmegértésében a megértés alapjául szolgáló előzetes tudás így tesz szert az eredetitől elkülönböző jelentőségre. Ennek utalásai a szöveg egészét átszövő intratextuális hálót hoznak létre, melyben Vitányi szólama is vonatkoztatási pont lesz. A regény az ábrázolás módja miatt nem versenyezteti egymással Timár és Vitányi igazságát, így Virgil felismerése, mely szerint „ezzel a fajkeveredéssel, mindazokkal a tulajdonságokkal, amiket [Pista] ettől az embertől [Vitányitól] örökölt,

amiket ő folyton korholt és nyesegetett benne, de amik nélkül – most ébredt igazán tudatára ennek – Pista mégsem lenne az a fiú, aki így egyetlen, akit ő mondom, éppen így szeretett: nem lenne más, mint a ciszterciták egy eszes és jámbor növendéke, amilyent az ősi gimnázium már annyit produkált…", olyan következtetés levonására is lehetőséget ad, mely szerint nemcsak hogy a zsidókérdéssel kapcsolatban a szöveggel társítható jelentésintenciókat nem kell Lesinszky véleményére szűkíteni, azzal azonosítani, de az elbeszélő metalepszise következtében a modernizáció és az attól nem elválasztható asszimiláció is kellően árnyalt hangsúlyt kap a szövegben, amennyiben arra világít rá, hogy az asszimiláció, a regény egyes szereplőinek véleményével és bizonyos mértékben Vitányi bemutatásának módjával asszociálható elképzeléssel szemben nem a másság felszámolásával járó, beolvasztó eggyé válást, hanem a befogadó közeget is megváltoztató kétirányú folyamatot jelent. Érdekes, hogy Hatvany Lajosnak a Jövőben megjelent cikksorozata épp ennek belátását kéri számon a regényen. Valószínűleg jelentőséget kell annak tulajdonítani, hogy ez a jelentésintenció épp Virgil önértése kapcsán íródik a szövegbe.

***

Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényét elemző fejezetek közül *Az elbeszélés nehézségeiről* elsősorban a történet és a narráció felvetette problémákra reflektál. Bahtyin szerint minden megnyilatkozás, amire már felelni lehet, belsőleg lezárt egész. Az író Medve története lezárt, elbeszélése nélkülözi azokat a bizonytalanságokat, melyek Bébé narrációját kezdetben olyannyira jellemzik: a halott Medve történetével szemben a Bébé nevéhez köthető történetmondás a regényszövegben van keletkezőben. A narrátori kitérők a nyelvről, az időről, a valósághűségről stb., a létrejövés folyamatát, nehézségeit jelzik. Mindez arra utal, hogy Ottlik regényében az emlékezés az önmegértés, az individuum újraalkotásának eszköze, mely folyamatként a történetmondásban valósul meg, s mint ilyen, az önértelmezést egyben fikcionálással társító beszédmód. Az egyes megnyilatkozásoknak világos határaik vannak, melyet a beszédalanyok váltakozása jelöl ki. (Bahtyin) Ahogy az egyes megnyilatkozások, vagyis Medve kézirata és Bébé formálódó narrációjának határai elmosódnak, s a narrációt akadályozó tényezők, a

bizonytalanságot jelző kitérők kiküszöbölődnek, úgy alakul ki (folyamatszerűen) a megnyilatkozásként értett Ottlik-regény elbeszélő alanya. Azok a szöveghelyek, melyekről nem dönthető el egyértelműen az elbeszélő személye, jelzik a narráció szubjektumának szituálódását a regényben. Éppen ez az eldönthetetlenség jelzi azt, hogy itt egy harmadik személyről, a regényszöveg – nem formális – elbeszélőjéről van szó, „aki" Bébé (cselekmény)*hősi* és narrátori személyéhez már nem lesz köthető.

A határ iskolája regénynyelv és történet összefüggéseit vizsgálja. A regény a címet tematizálja, amennyiben a „határszéli kisváros" referenciális jelentést újraszemantizálva, azt a 'valahová ér' jelentésben, egyszerre jelölve a folyamatot és a végpontot, a belső fejlődésre, a belső függetlenség elérésére, illetve a határ mint forma, meghatározottság fellelésére, az individuum (ön)megalkotására vonatkoztatja. A *határ* szó szemantikája mindhárom főszereplő esetében tematikusan is megjelenik.

A szöveg a szereplők két csoportját különíti el. Az egyik csoportba Merényi, Homola és Varjú tartoznak. Az ismétlődő szituáció mellett (mindannyian párbajoznak) a nevek szemantikai rokonsága teremti meg a csoport összetartozását, melyet a szöveg a megnyilatkozás szintjén is tematizál: „most úgy állunk, hogy leszámolhatunk velük végérvényesen. Magára maradna a Varjúval, s legfeljebb még Homolával." A másik csoportba Medve, Szeredy és Bébé tartoznak. A Medve önértéséhez vezető út kezdőpontját a köd jelöli: „köd volt", amikor Medve a határon bolyongott, s ha „köd volt", Medve „nem hagyta ki" a csuklózást, „nem fenyegette az, hogy félrevezető lesz a viselkedése", így a köd a megértés és a határ szemantikájához kapcsolódik a regény belvilágában. Köd és távlat összefüggésére pedig Bébé narrációja hívja fel a figyelmet: Merényiékhez közeledve mondja, „eloszlott a köd, és nyomban romlani kezdett a látásom. Mire megyek ezzel a heves, testközeli boldogságommal, ha nincs már meg hozzá a távlatom." Merényi „egyetlen magán-holmija, amit hazulról hozott, civilből", egy „töredék nóta-féle. S ez volt az egyetlen kedélyeskedés, amit megengedett magának nagy ritkán." A köd és a (kedv~) kedély etimológiai összefüggése a Medve-Merényi (és a két csoport útjának) ellentétét is kijelöli a szöveg belvilágában. Azonban a köd távlata arra hívja fel a figyelmet, hogy a gyermekkori indulást tekintve a két életút irányultsága lehetőségeiben azonos, a konkrét realizáció

tekintetében viszont éppen ellentétes, amennyiben Medvénél kiteljesedik (önmegértésének történetéről olvasunk), Merényinél viszont, aki az iskola elembertelenítő attribútumait veszi magára, nem. A többi szereplő a két csoport között helyezkedik el. Jaks önértéséről például, aki szintén azok közül való, akik fél szavakból is megértik egymást, nem olvasunk, Medvét pedig egyszer a Merényi bandájába tartozó Halász Péter és Szabó Gerzson mentik meg a párbajtól. A két csoport tehát nem pusztán a magatartásforma érvényes vagy érvénytelen volta révén szerveződik. Így Medve útját, magatartásformáját Szeredyével, Bébéével, Jakséval, stb. együtt a regény érvényesnek ábrázolja, Merényiét, Homoláét és Varjúét viszont érvénytelennek. Mindez azonban csak a bejárt életútra érvényes, a kiindulópontra nem.

Ez azonban ellentmondani látszik a regénymottó predestináció-elvű értelmezésének. Az Ottlik regényében testet öltő szemlélet a fenti elemzés alapján inkább a lutheri, mint a kálvini teológiával mutat hasonlóságot. Az Ottlik-mű tanúsága szerint az ember szabadon dönthet (nagyon leegyszerűsítve): elfogadja az isteni kegyelmet, vagy elutasítja azt. Ennek értelmében nem annyira az látszik fontosnak, hogy a regény „Medve és Both Benedek magatartását egyaránt érvényesnek tünteti fel" (Szegedy-Maszák Mihály), hanem inkább az, hogy Merényiét (Homoláét és Varjúét) viszont egyértelműen negatívan jeleníti meg. A lutheri teológia szellemében pedig a választásnak a magatartásformában is artikulálódnia kell. Az a tény azonban, hogy az Ottlik-szöveg a keresztény tanítással összehangolható tartalmakat nem egy teleologikus, hanem egy dialogikus szerkezetben ábrázolja, ahol a jelentésképzésnek a cselekményben megjelenített magatartásformák sokfélesége, a motivika, az intertextusok és a kistörténeten alapuló ismétléses szerkezet olvasói reflexiója és összjátéka lesz a feltétele, a példázatként való megértéshez nem teszi szükségessé, hogy a szöveg esztétikai tapasztalata a hit dolgában való állásfoglalásnak legyen függvénye.